

מגוון הזרמים החינוכיים בקהילה היהודית בפולין

עדינה בר-אל

פרק 1

פולין בין שתי מלחמות-עולם

עם תום מלחמת-העולם הראשונה החליטו המעצמות על הקמת מדינה פולנית בכל השטחים שבהם מתגוררים פולנים. הקמת הרפובליקה הפולנית (עם גישה לים הבלטי) הוכרזה בלובלין ב-1918. וכך, לאחר תקופות שונות של חלוקות בין המעצמות (גרמניה, רוסיה ואוסטריה-הונגריה) היה רצון להתפתח למדינה אחת, עם תרבות וכלכלה בריאה. לשם כך היתה פולין זקוקה לתקופה ממושכת של שלום, אולם הדבר לא התאפשר לה. לא היה שקט בפולין, למרות שני החוזים לאי-התקפה שחתמה פולין: עם ברית-המועצות ב-1932 ועם גרמניה ב-1934. עם גרמניה היה סכסוך בדבר הגבול המערבי. היטלר דרש להחזיר את דנציג ולתת אפשרות מעבר לגרמנים אל פרוסיה המזרחית בפרוזדור הפולני. פולין דחתה תביעות אלה וכתוצאה מכך פלשו הגרמנים לפולין ב-1939, וכך החלה מלחמת-העולם השנייה.

בתקופה זו שבין שתי מלחמות-העולם היו גם בעיות פנימיות קשות בפולין. קשה היה ליצור שלמות אחת מאוכלוסייה שהיתה מחולקת בעבר בין מדינות שונות. לכל אוכלוסייה כזו היו תרבויות, מסורות, חוקים ומנהגים שונים. כמו כן היה משבר כלכלי: עוני, אבטלה וצפיפות אוכלוסיין¹.

גורם נוסף לאי-השקט היו המיעוטים: שליש מהתושבים ברפובליקה החדשה היו מיעוטים לא-פולניים. באותה תקופה התעוררו שאיפות לאומיות בכל מזרח אירופה, אבל בפולין היתה התנועה הלאומית חזקה יחסית לארצות אחרות (כיוון שגם בתקופות החלוקה זכו הפולנים לאוטונומיה ברוסיה ואחר-כך גם באוסטרו-הונגריה). למיעוטים היה גם ייצוג בסיים הפולני (הפרלמנט), וכך היו בו מפלגות רבות בעלות אינטרסים מנוגדים. ממשלות קמו ונפלו.

לסיכום, היתה זו תקופה עם כלכלה רעועה, תסיסה חברתית ואי-יציבות פוליטית.

פרק 2

המיעוט היהודי בפולין בתקופה זו

באותה תקופה היו בפולין כשלושה מיליון יהודים², שהם כעשירית מכלל האוכלוסייה. רבים מהם היו עירוניים בעוד שהפולנים, היו ברובם כפריים. כפריים אלה היו ברובם חקלאים, ואילו היהודים נחשבו ל"תעשיינים" ו"סוחרים". היהודים היו בעצם בעלי-מלאכה וחנוונים קטנים, אבל עוררו את קנאתם ואת שנאתם של הפולנים. בתוך המיעוט היהודי היו, כמו באוכלוסייה הכללית, גוונים שונים. היהודים שחיו בעבר תחת שלטון רוסי, נבדלו מאלה שחיו תחת שלטון אוסטרו-הונגרי או גרמני לפני המלחמה. לכל קבוצה היתה בעבר, לפני מלחמת-העולם הראשונה, מערכת-יחסים שונה עם השליטים, מידת אוטונומיה שונה וכן הווי ומנהגים שונים.

השפעת אורח-החיים השונה בכל אזור תחת השליטים השונים התבטאה גם בחינוך. לדוגמה³: בגליציה ובשלזיה (האזור האוסטרו-הונגרי לשעבר) למדו ילדים רבים בבתי-הספר הממלכתיים, כי הוריהם - בני המעמד הבינוני - היו מעוניינים בתעודת-בגרות ממלכתית, שהיא שער להשכלה אוניברסיטאית, והשלטונות איפשרו להם זאת. ואילו באזור שהיה לשעבר בשליטת הרוסים כוננו בתי-ספר תיכוניים יהודיים, גם מתוך רצון להילחם בהתבוללות וגם מכוחו של הרגל, שנולד מכורח המציאות: לפני המלחמה התקבלו מעט מאוד יהודים לגימנסיות ממלכתיות, והרוב למדו בבתי-ספר יהודיים.

כמו כן היה שוני בין הקבוצות השונות בתהליך האקלטוראציה (התקרבות ללשון ולתרבות הפולנית): בגליציה ובשלזיה היתה קליטת הלשון והתרבות הפולנית מואצת יותר מאשר בפולין הקונגרסאית⁴. ואילו

בספר המזרחי ובפלך וילנה היתה האקולטוראציה מצומצמת עוד יותר. גם את זה ניתן להסביר⁵ על-פי מערכת היחסים בין האוכלוסייה היהודית לשכניה לפני עצמאות פולין: בגליציה ובשלזיה שימשה הלשון הפולנית המדוברת אמצעי תקשורת עם האוכלוסייה המקומית עקב קשרים כלכליים. כמו כן הונהג שם חינוך ממלכתי חובה חנים בלשון הפולנית⁶, ולכן חלה התקרבות מכוונת ומודעת לשפה הפולנית ולתרבותה, והלימודים המסורתיים היהודיים צומצמו בהדרגה. היתה הערכה למדע, לספרות ולאמנות פולנית, החלה נטייה לחילון דפוסי חיים, להרחבת האישיות ולפעילות כלכלית חופשית⁷.

גם עמדות פוליטיות-רעיוניות השפיעו על התרבות והחינוך בקרב יהודי פולין: ביהדות מזרח-אירופה בכלל ובפולין בפרט נאבקו שלושה גושים מדיניים-רעיוניים על ההשפעה בציבור⁸.

1. הגוש הציוני על כל זרמיו ומפלגותיו, כולל האגף הסוציאליסטי.
 2. הגוש החרדי - חלקו נסחף לכיוון הציוני ("המזרחי") וחלקו אנטי-ציוני ("אגודת ישראל").
 3. הגוש הסוציאליסטי (הבונד) והעממי (פולקיסטים) הלא-ציוני, שהאמין באפשרות קיומם של יהודים בארצות אירופה על בסיס אוטונומיה לאומית ותרבות חילונית ביידיש⁹.
- כל גוש הקים בתי-ספר משלו. לעתים ניכרו בחינוך גם עקבות של פלגים שונים שהיו קיימים בתוך הגושים הנ"ל, בעיקר בוויכוחים על דרכי החינוך ועל עיצוב בתי-הספר.

פרק 3

מאפייני קבוצות היהודים השונות בפולין (על-פי אזורי מגוריהם)

כאמור לעיל, ניכרים באוכלוסייה היהודית של פולין הבדלים רבים, כתוצאה מהתנאים הפוליטיים, החברתיים והכלכליים של האזור שלה בתקופת החלוקה. להלן נסקור תנאים אלה ונבדוק את השפעתם על אופי האוכלוסייה ותרבותה. בהמשך נבדוק כיצד השפיעו כל הגורמים הללו על עיצוב החינוך היהודי, דבר שהתבטא בדגמים שונים של בתי-ספר.

יהודי שלזיה, פוזנן ופומרן

אלה יהודים שישבו במערב ובצפון-מערב פולין. בעבר הם היו נתונים תחת שלטון פרוסי. מספר היהודים במקומות אלה היה קטן מאוד¹⁰. היתה קיימת חובת לימוד כללית והיהודים שם נטו להתבוללות¹¹.

יהודי גליציה (קרקוב, לבוב, טארנופול, סטאניסלאבוב)

בין שתי המלחמות היו יהודי גליציה כרבע מכלל יהודי פולין. לפני מלחמת-העולם הראשונה הם היו נתונים תחת שלטון אוסטריה-הונגריה וחיו בתנאים פוליטיים ליברליים יחסית. נוצר פה קיבוץ יהודי שנטה לחילוניות ולתרבות הפולנית, בלי לעזוב את היהדות. הגורמים לכך היו שניים:

1. הליברליות של השלטון האוסטרו-הונגרי, שאיפשר ליהודים ללמוד בבתי-ספר כלליים ואיפשר לתרבות הפולנית להתפתח באזור¹².

2. ההשכלה ששיגשה במאה ה-19 וגרמה ליהודים לשאוף ללימודים חילוניים בצד החינוך היהודי.

זו, כמובן, היתה קרקע פורה לפריחת הלאומיות היהודית. בתקופה שבין שתי מלחמות-העולם היו חיים לאומיים מפותחים מאוד בגליציה, כולל השכלה חילונית, כאמור. האפשרויות הכלכליות באזור היו טובות וצמח שם מעמד בינוני¹³.

החינוך היהודי בתחילת המאה התבטא ב"בתי-ספר עבריים", שהיו בעצם קורסים ללימודים עבריים. אלה התקיימו אחר-הצהריים (לתלמידים שביקרו בבוקר בבתי-הספר הממלכתיים). כאמור, בגלל הקרבה

לאוכלוסייה המקומית, היתה נטייה באזור זה לתרבות הפולנית וכן שליטה בשפה הפולנית, מסיבות אלו נמנעה אחר-כך, לאחר עצמאות פולין, הקמת בתי-ספר עבריים לגמרי. פה נפוץ הדגם של בית-ספר עברי-פולני.

יהודי פולין הקונגרסאית⁴ (ורשה, לודז', קילץ, לובלין)

לפני מלחמת-העולם הראשונה היו היהודים באזור זה תחת שלטון הצאר. הם נחשבו לאזרחים מדרגה שנייה, תוקנו תקנות אנטי-יהודיות והמיעוט היהודי דוכא. למרות שלטונו של הצאר, שלטה באזור התרבות הפולנית.

בקרב היהודים היה קיטוב: מצד אחד היתה שכבה עילית מצומצמת נוטה להתבוללות, שדגלה במודרניזציה ובפולניזציה (באחדות יהודית-פולנית נגד הרוסים המשעבדים). יהודים אלה התרכזו בעיקר בוורשה ובערים אחרות. הם היו בנקאים, תעשיינים וסוחרים. ומצד שני היו המוני יהודים דתיים קיצוניים. האזור היה בעבר מעוז החסידות (להשכלה לא היו תומכים, לא בקרב המתבוללים ולא בקרב החסידים), הללו הושפעו מהחינוך הישן - החדר המסורתי.

בין שתי מלחמות-העולם חיו באזור זה רוב יהודי פולין, למעלה ממחציתם¹⁴. בתי-הספר העבריים נקלטו כאן, אך בקצב אטי ביותר.

יהודי גלילות הספר - אזור מזרח וצפון-מזרח פולין (וילנה, נובוגרודק, פוליסיה, ווהלין, ביאליסטוק)

היהודים מאזור זה כונו "היהדות הליטאית". כאן חיו לאומים שונים, לא הורגשה שליטה של אחד הלאומים, ולפיכך לא הושפעה החברה היהודית מאחת התרבויות הזרות.

ליהודים היו חיי תרבות יהודיים אוטונומיים. במוסדות החינוך שלטה השפה הרוסית.

מבחינה כלכלית היה המצב ירוד ביותר. האיכרים היו על-פי-רוב ביילורוסים וליטאים. בעלי האדמות היו ברובם פולנים. היהודים חיו בעיקר בערים, עוסקים במסחר ובתעשייה.¹⁵

בעוד שפולין הקונגרסאית היתה, כאמור, מעוז החסידות, היתה ליטא בעבר מרכז למתנגדים¹⁶ ואחר-כך מרכז ללמדנות יהודית ולספרות עברית. כל זאת, ללא צמיחת התבוללות. בעצם, כאן צמחה הפוליטיקה היהודית המודרנית, התנועה הציונית.

בין שתי המלחמות היו היהודים בדילמה. את התרבות הרוסית לא היה אפשר לטפח ואילו את התרבות הפולנית לא הכירו עדיין. לפיכך טופחה הלשון העברית ונוסדו בתי-ספר עבריים. בתי-ספר אלה - "תרבות - ¹⁷ היו, כפי שנראה בהמשך, בעלי מגמה ציונית, מטפחי התרבות היהודית והשפה העברית. וזה בהתאם לנטייה הלאומית (האנטי-מתבוללת) של יהודי האזור וכן לנטייתם להשכלה ולפיתוח אופקים.

לסיכום

בגלל הבדלים שהיו נעוצים בשורשים היסטוריים עמוקים, לא השתלבו שלושת הקיבוצים היהודיים הגדולים בפולין זה בזה בתקופה שבין שתי מלחמות-העולם, ברפובליקה הפולנית העצמאית. הם היו חלקים בשאלות שונות:

*מקום מחייה: יחס לארץ-ישראל והשאלה, האם יש ליהודים אפשרות להשתלב כאזרחי מדינת פולין.

*שפה: יחס לשפה הפולנית ומקומן של העברית והיידיש בחיי היהודים.

*תרבות יהודית והשכלה כללית משלימות זו את זו? מנוגדות זו לזו?

חילוקי הדעות הללו מצאו את ביטויים, בצד המישור הפוליטי, גם בחיי היום יום - במישור החינוך. בגלל מגוון האוכלוסיות נוצרו מספר זרמים חינוכיים. כל זרם הקים מוסדות חינוך בהתאם להשקפותיו ולתפישותיו.

פרק 4

בתי-הספר הציוניים - ארבעה דגמים שונים

ההורים היהודים התלבטו לאיזה מוסד חינוכי לשלוח את ילדיהם. בבתי-הספר הפולניים הממשלתיים היה לימוד חינוך, וכן היתה "תכלית" - תעודה ממלכתית, שהיא כרטיס כניסה למוסדות להשכלה גבוהה. ואילו בתי-הספר היהודיים הפרטיים (בשפה העברית או היידיש) היו זקוקים למימון, וכן לא הוכרו כזכאים לתעודות רשמיות.

ההחלטה על בחירת סוג בית-הספר היתה תלויה בתפישה ובהשקפה של ההורה: האם הוא רואה את בנו כעתיד להשתלב בחברה הפולנית, או שהוא שואף להנחיל לו ערכים ותרבות יהודיים ואולי אפילו להעלותו ארצה, או שהוא מבקש לחנכו לאור שתי תרבויות גם יחד?

ילדיהם של היהודים הדתיים למדו בדרך-כלל בבתי-הספר האנטי-ציוניים של "אגודת ישראל", או שלמדו בבוקר בבתי-ספר ממלכתיים ואחר-הצהריים ב"חדר" המסורתי. אולם ההורים הציונים, ברובם חילונים, היו מעוניינים בבתי-ספר אחרים. כבר אחד העם טען שהיסוד לתחייה הלאומית הוא טיפוח התרבות הלאומית והחינוך היהודי, וזאת רצו לבצע בבתי-ספר חדשים.

כך נוצרו בפולין ארבעה דגמים של בתי-ספר (מלבד זה של "אגודת ישראל", כאמור).

להלן נסקור את המאפיינים של כל אחד מהם: שפת ההוראה, המגמה החינוכית, מקצועות ההוראה, המורים, שכבה חברתית של הורי התלמידים ואזורי התפוצה של בתי-הספר.

בתי-ספר של רשת "תרבות"

שפת ההוראה של רוב המקצועות היא עברית¹⁸. בית-הספר הוא לאומי, חילוני ומודרני. הוא משתמש בשיטות פדגוגיות חדשות לתקופה זו. מקצועות הלימוד כוללים לימודי יהדות וכן מדעים כלליים ואמנות. המטרה היתה ליצור "אדם חדש" ולהכשירו לחיי מעשה. לפיכך כללו גם מקצועות מעשיים, כגון חקלאות ומלאכת-יד¹⁹.

רוב בתי-הספר של "תרבות" התרכזו בחבלי הספר שבמזרח המדינה²⁰.

הרקע החברתי של הורי התלמידים: רובם בני המעמד הבינוני והמעמד הבינוני-הנמוך. מעטים היו בני פועלים.

המורים ברשת "תרבות" היו פרי חינוך ששילב לימודים יהודיים מסורתיים עם רעיונות מודרניים (מה שאופייני לרוב ציוני פולין). פניאל מעיד שבתקופות ראשונות נבדלו המורים זה מזה בהשכלתם ובהכשרתם הפדגוגית, אולם לאחר מכן הוכשרו מורי הרשת באופן מיוחד: הן ב"שיעורי קיץ להשתלמות" והן בסמינרים למורים (בווילנה ובגרודנה²¹). ברור שמורים אלו לימדו בהתאם לתפישות החינוכיות והחברתיות-פוליטיות המוצהרות של זרם זה²².

מאמציה של הרשת להכשיר מורים ולאמץ שיטות פדגוגיות חדשות ניכרים גם בכתבי-העת לענייני פדגוגיה, שהוציאה לאור. יש בהם חומר רב בנושאים דידקטיים ופדגוגיים, הן כלליים והן מיוחדים ליהודי פולין.

בתי-ספר פולניים-עבריים

בתי-ספר אלה הוקמו על-ידי "אגודת חברות", שמייסדה היה מנהיג ציוני בשם מרדכי ברודא²³. ההוראה היתה דו-לשונית: הן בעברית והן בפולנית. המקצועות הכלליים נלמדו בפולנית ואילו כל מה שקשור ליהדות - לשון, ספרות, היסטוריה, מקרא - נלמדו בעברית. "אגודת חברות" ערכה את תוכנית הלימודים העברית בלי התערבות השלטונות²⁴ וגם דאגה לחבר ספרי לימוד למקצועות העבריים. המגמה היתה להנחיל לתלמידים חינוך יהודי ברוח ציונית עברית, יחד עם השכלה כללית וחינוך מודרני. לתלמידים התאפשר לקבל תעודת-בגרות פולנית ולהמשיך ללמוד בבית-ספר גבוה. הורי התלמידים השתייכו למעמד הבינוני, הבורגנות הזעירה²⁵. הם היו צריכים לממן את לימודי ילדיהם. שכר הלימוד כאן היה גבוה מאשר בבתי-הספר הממלכתיים, כיוון שלימודי העברית גרמו להוצאות נוספות²⁶.

תפוצת בתי-הספר היתה בגליציה, וכן בערים הראשיות של פולין הקונגרסאית. המורים היו בעלי השכלה אוניברסיטאית, רבים מהם יוצאי גליציה שהתחנכו בעבר בתנועות נוער ציוניות. הם היו חסידי ההוראה בדרכים חדשות בחינוך. מורי בתי-הספר הלאומיים-ציבוריים התאגדו²⁷, והם הזדהו עם מטרות מוסדות החינוך שלהם, רצו להגשים מטרות לאומיות, דתיות, חברתיות וחינוכיות.

בתי-ספר ציוניים-דתיים ("המזרחי" ואחר-כך "יבנה")

בתי-ספר אלה, בניגוד לבתי-הספר של "אגודת ישראל",²⁸ היו דתיים ומודרניים גם יחד. שפות ההוראה היו עברית ויידיש. זה החל ב-1920-1921, כאשר ציונים דתיים הקימו "חדרים" שהיו יותר שמרניים מרשת "תרבות" ונתונים פחות להשפעת תיאוריות חינוכיות חדשות; אך לא היו, בהשוואה לחרדים, כל-כך מנותקים מהסביבה היהודית-פולנית. המטרה היתה לטפח תורה וחוכמה - "אינטליגנציה עברית דתית-לאומית".²⁹ רשת "המזרחי" (שנקראה אחר-כך "יבנה") הקימה, כאמור, "חדרים". ב-1920 הקימה בוורשה מוסד שהיה צירוף של בית-ספר תיכון ובית-מדרש לרבנים בשם "תחכמוני". שם למדו גם נושאים חילוניים וגם דת ומסורת.

בתי-הספר של צי"א

בתי-ספר אלה היו חילוניים לגמרי. הם נתמכו הן על-ידי השמאל הציוני והן על-ידי האנטי-ציונים, צירוף שגרם לתסיסות פנימיות. שפת ההוראה היתה יידיש בלבד. המגמה היתה להעניק חינוך ברוח האידיאליים של מעמד הפועלים, ללא השפעה לאומית ו/או דתית, אלא חינוך סוציאליסטי ממש. רשת זו היתה מהפכנית יותר מ"תרבות", כי היא דגלה בחינוך חילוני ושללה לגמרי את הלאומיות והדתיות היהודית. היא דגלה, כאמור, בסולידריות בינלאומית של מעמד הפולנים ורצתה ליצור זהות יהודית חדשה, שתהיה מושתתת על תרבות יידיש חילונית, ליצור תרבות פרולטרית יהודית. יחד עם זאת, כיוון שהיו ברשת זרמים מגוונים, היו חילוקי דעות בענייני חינוך. למשל: האם לוותר על העברית לגמרי (כפי שגרסו הקיצוניים) או "לשמר את 'שרשרת הזהב' של הרוח היהודית".³⁰

"הארגון המרכזי של בתי-הספר היהודיים" כונה ציש"א, על-פי ראשי התיבות של שמו בידיש:
"צענטראלער יידישער שול-ארגאניזאציע אין דער פוילישער רעפובליק."

גם לציש"א היו כתבי-עת פדגוגיים, כמו למשל "די נייע שול" (בית-הספר החדש), שיצאו לאור בוורשה
ובוילנה.

תפוצת בתי-הספר היתה בעיקר בחבלי הספר שבמזרח. ההורים השתייכו למעמד חברתי נמוך,
לפרולטרים.

הערות

1. מנדלסון טוען שהסיבה העיקרית היא המבנה הכלכלי של פולין החדשה: שלושה רבעים מאוכלוסייתה חיו בכפר, לכל חקלאי היתה נחלה קטנה, שלא היה אפשר להתפרנס ממנה. מעטים מאוד עסקו בתעשייה ובמסחר. (שם עמ' 17-18)
2. מנדלסון, על-פי מאהלר, טוען שב-1921 היו בפולין 2,855,318 יהודים.
3. על-פי אורמיאן.
4. המונח "פולין הקונגרסאית" מציין את החלק במרכז של פולין. מקור הכינוי הזה הוא בקונגרס וינה ב-1815, בו הוחלט על ממלכה אוטונומית תחת שלטון רוסיה. שתי ערים גדולות ומפורסמות נמצאות בשטח זה - ורשה ולודז'. תחת שלטון רוסיה היו עוד שטחים שמכונים "שטחי הספר" בצפון-מזרח למדינה.
5. על-פי אורמיאן.
6. זאת הטיל המלך יוסף השני על יהודי אוסטריה כבר בשנות ה-80 של המאה ה-18.
7. גם היחס לידיש נבע מהשקפות עולם ואפילו מתפישות פוליטיות, כפי שמפרט מנדלסון. שם ע' 37.
- נרחיב בנושא זה בפרק העוסק בסוגי בתי-הספר.
8. על-פי אנציקלופדיה חינוכית, כרך ד', עמ' 753 ואילך. וכן מנדלסון.
9. מנדלסון עושה "חתך" של בתי-הספר הציוניים (כפי שיפורט בפרק הבא). הוא ער לגוונים בתוך הגושים הנ"ל וכולל גם בתי-ספר יידישיסטיים של ציש"א, תוך הדגשה שבתי-הספר הללו שותפים גם לציונים וגם לאנטי-ציונים בגוש השמאל.
10. אחוז היהודים מכלל האוכלוסייה: ב-1921 היו בשלזיה 1.5%, בפוזן 0.5%, בפומרן 0.3% וב-1931 היו בשלזיה 1.5%, בפוזן 0.2% ובפומרן 0.2% (פניאל עמ' 116, מתוך טבלה ה')
11. פניאל עמ' 117.
12. בתחילה היתה האוריינטציה התרבותית של יהודי האזור גרמנית, ומרכז התרבות היה בווינה. אחר-כך, באמצע המאה ה-19, החלו היהודים להימשך לתרבות הפולנית, ומרכז התרבות היה בקרקוב (ובסוף אותה מאה – בלבוב).
13. גליציה נחלקה למזרחית ולמערבית. גליציה המערבית: בדומה לפולין הקונגרסאית (פירוט בהמשך) היהודים בה היו המיעוט הלאומי החשוב היחיד.
- גליציה המזרחית: הורגשו בה שלושה לאומים: אוקראינים, פולנים ויהודים. מבחינה מדינית היה אזור זה דמוקרטי יותר מאשר רוסיה הצארית, אך מבחינה כלכלית נחשל יותר.
14. ב-1921 ישבו שם 56% מקרב יהודי פולין (מנדלסון עמ' 32).
15. מנדלסון מסביר שבאזור זה היתה פחות אנטישמיות מכיוון שלא היה מעמד בינוני מקומי ותודעתם הלאומית של הביילורוסים ושל הליטאים לא היתה כל-כך מפותחת. ואילו בפולין הקונגרסאית בלטה האנטישמיות, כי היתה התנגשות בין היהודים הסוחרים והתעשיינים לבין המעמד הבינוני המקומי העולה (עמ' 33).
16. במאה ה-18 היתה וילנה מקום מושבו של הגאון מווילנה, מראשי המתנגדים.

17. בגלילות הספר היו מרוכזים רוב בתי-הספר של "תרבות". לדוגמה: בשנת הלימודים 1927-28 היו באזור זה 173 בתי-ספר, שהם 73.9% מכלל המוסדות במדינה. ובשנת הלימודים 1934-35 היו 207 בתי-ספר שהם 77%. (פניאל עמ' 118)
18. מקצועות פולניים מובהקים כגון לשון וספרות, היסטוריה וגיאוגרפיה של פולין, למדו בשפה הפולנית. (על-פי אורמיאן).
19. נח פניאל (פלטנובסקי), שהיה מורה בבית-הספר "תרבות" ברובנה, מעיד: "האידיאל החינוכי בבית-הספר של תרבות, הוא אדם עברי חדש, בריא בגופו ושלם בנפשו, המשמש תא לחברה עברית עובדת, לעם בריא בארץ-ישראל" (שם, עמ' 106).
20. גם בפולין הקונגרסאית היו בתי-ספר של רשת זו, אך מעטים יחסית במספרם, ולא כולם לימדו על טוהרת העברית. פניאל מביא נתונים (עמ' 511, טבלה ו') לפיהם מסתבר שבגלילות הספר היו בין 70% ל-80% בתי-ספר של "תרבות" מכלל בתי-הספר של הרשת בפולין, ובאזורים אחרים היו הרבה פחות.
21. שם עמ' 140.
22. ב-1921, בעקבות הוועידה החמישית של ההסתדרות הציונית בפולין, בה קרא טהון להשלטת העברית בבתי-הספר היהודיים, התכנסה ועידה של מחנכים ציונים בוורשה והחליטה לייסד מערכת חינוך עברית - "תרבות". ב-1922 כינס ארגון "תרבות" את ועידת היסוד שלו ובה הגדיר את האידיאולוגיות שלו ומטרותיו החינוכיות.
23. חיים אורמיאן, שהיה מורה בבית-ספר פולני-עברי, מציין שב-1921 הוקמה "אגודת חברות" על-ידי ועדי המוסדות הפולניים-עבריים הציבוריים, וזו פעלה בראשות ברודא עד 1939.
24. על-פי אורמיאן.
25. אורמיאן סוקר את מקצועותיהם ואת הסטטוס החברתי (עמ' 10-13)
26. אורמיאן מציין שהורים שלא יכלו לעמוד בנטל התשלומים, שלחו את ילדיהם לבתי-ספר יהודיים "נייטרליים", שהיו בעיקר באזור רוסיה הצארית לשעבר. כלומר: בתי-ספר שמנהליהם ורוב המורים בהם היו יהודים, אך לימודי היהדות היו מעטים מאוד, והסתכמו בשעתיים שבועיות של "דת משה" (היסטוריה יהודית או תפילות) וזאת בגזרת השלטונות. למדו גם מעט עברית מדוברת, אבל כמקצוע בחירה. ואילו בגליציה ובשלזיה שלחו הורים שלא יכלו לשלם את ילדיהם לבתי-ספר ממלכתיים.
27. אורמיאן מפרט ביבליוגרפיה ומקורות, וכן מאבקים פנימיים שהיו להם. (שם, עמ' 22-39)
28. בתי-הספר של החרדים - "אגודת ישראל" - היו נפוצים יותר, כי הורים חרדים, גם אם נטו לציונות, שלחו את ילדיהם ל"חדר" המסורתי של המפלגה החרדית האנטי-ציונית. (מנדלסון עמ' 183).
29. ציטוט מפי יצחק ניסבוים (מובא על-ידי מנדלסון עמ' 182, וכן הערתו מס' 51 לפרק עשירי).
30. מנדלסון מצטט את קאזדאן, אחד מראשי ציש"א (שם עמ' 184).

ביבליוגרפיה לקריאה נוספת

- א' אופק, **ספרות הילדים העברית 1900-1948**, תל-אביב 1988, דביר. כרך א' עמ' 269-291, כרך ב' עמ' 715-721.
- א' ברמן, **תולדות החינוך בישראל ובעמים**, תל-אביב תשכ"ח, צ'צ'יק, עמ' 144-146, 153-155.
- אנציקלופדיה חינוכית**, כרך ד', עמ' 576-763.
- אנציקלופדיה עברית**, כרך כ"ז, עמ' 410-449.
- די נייע שול, "שול און לעבן", ורשה. (דו-ירחון).
- די נייע שול, ציש"א, וילנה. (ירחון)
- ח' אורמאן, "פרקים בתולדות בתי-הספר הפולניים-העבריים הציבוריים בפולין בשנים 1918-1939" (ניתוח סוציו-פדאגוגי משווה) בתוך: **קבצים לחקר תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות**, חלק א', ע' 71-51.
- ח' אורמאן, **המחשבה החינוכית של יהדות פולניה**, תל-אביב, 1939.
- י' גרינבוים, עורך, **אנציקלופדיה של גלויות**, כרך א' ורשה, תל-אביב 1953.
- י' שרפזון, **החינוך העברי הלאומי בפולין ממלחמת-העולם הראשונה עד ועידת היסוד של תרבות 1922** (עבודת גמר לתואר מ.א.), אוניברסיטת תל-אביב 1973.
- מ' גלרט, **הגימנזיה העברית 'תרבות' ברובנה**, ירושלים 1973.
- נ' פינס, **תוכנית בית-הספר העממי, הצעת "תרבות"**, "א, הלימודים העבריים, הוצ' אמנות.
- נ' פלטנבסקי, **לתולדות מוסדות החינוך של "תרבות" בפולין**, ירושלים תש"ו, קהלת.
- נ' פניאל, **פרקים בתולדות החינוך העברי**, תל-אביב תשמ"א, עקד.
- ע' מנדלסון, **התנועה הציונית בפולין**, ירושלים תשמ"ו, הספרייה הציונית.
- ע' מנדלסון, **יהודי מזרח-אירופה בין שתי מלחמות-עולם**, ביבליוגרפיה נבחרת, ירושלים תשל"ט, מרכז זלמן שזר.
- צ' שרפשטיין, עורך, **החינוך והתרבות בין שתי מלחמות-עולם באירופה**, ניו-יורק תשי"ז.
- צ' שרפשטיין, עורך, **תולדות החינוך בישראל בדורות האחרונים**, כרך ג', ניו-יורק תש"ט, עוגן, עמ' 220-125.
- ר' מאהלר, **יהודי פולין בין שתי מלחמות-עולם**, תל-אביב 1963.
- ש' רוזנהק, א' אינדלמן, עורכים, **עולמי**, ורשה תרצ"ו-תרצ"ט.
- ש' רוזנהק, א' אינדלמן, עורכים. **עולמי הקטן**, ורשה תרצ"ו-תרצ"ט.
- ש' רוזנהק, א' אינדלמן, עורכים. **עולמי הקטנטן**, ורשה, תרצ"ט.